

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК [047.2/.3:344.2].001.32«1941/1943»

Тамара Вронська
(Київ)

ЗВІТИ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ФРОНТОВОГО ПОВСЯКДЕННЯ (1941–1943 рр.)

У статті розглядаються нове, дотепер не використане належним чином джерело вивчення фронтового повсякдення — звіти Прокуратури СРСР, яке розширяє можливості дослідження та сприяє його поглибленню за рахунок охоплення раніше не висвітлених явищ військової служби в екстремальних умовах бойової обстановки.

Ключові слова: Прокуратура, повсякдення, побут, репресії, дезертирство, зрада, навмисне самокалічення, провокація, пиятика.

Фронтове повсякдення — досить широке поняття, яке складно чітко окреслити. Окрім, власне, побуту й звичних сфер людських стосунків воно охоплює низку інших складових життєдіяльності тимчасової соціальної групи, до якої належить армійське середовище у досить специфічних умовах збройного конфлікту. Отже, аналіз всього розмаїття фронтових буднів змушує відмовитися від усталених стереотипів й розширити вивчення повсякдення включно з явищами, котрі дотепер не розглядалися у такому контексті. Серед них — особливості військової субординації, свідомі та несвідомі правопорушення, викликані психологічними та моральними обставинами — страхом за життя, панікою тощо.

Незважаючи на масові прояви патріотизму, бажання відстояти незалежність Вітчизни, задекларовану готовність до жорстокості, насилля, болю, втрат, смерті, природними для війни, чимало людей виявилось нездатними беззастережно сприймати складні реалії бойової обстановки. Не лише рядові, а й офіцери, часто-густо вдавалися до порушення військової дисципліни, або й вчиняли злочини, які в умовах війни кваліфікувалися за найвищою планкою суворості. Ці явища, коли вони систематичні, а їх прояви фіксуються щодня, також стають органічною частиною повсякдення, специфічною формою поведінки та стратегіями виживання, якими люди

користуються в особливих соціально-політичних умовах, в тому числі й екстремальних. Так, на фронті траплялися злочини, спричинені тривалими й гострими конфліктами на ґрунті побутових стосунків, світоглядних розбіжностей, міжособистісних взаємин, конфліктогенної чи аморальної поведінки.

Аналіз цих та інших явищ фронтового буття дозволить суттєво розширити тематичне поле наукового пошуку, зробивши його різновекторним, різнобічним, насиченим та об'єктивним.

Не аналізуючи наразі широкої джерельної бази вивчення фронтового повсякдення, слід зауважити що більшість дослідників ще не повною мірою використали наявний інформативний потенціал державних та відомчих архівів, оскільки, скажімо, у багатьох фондах Центрального архіву Міністерства оборони (ЦАМО), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) та інших архівосховищах зберігаються різноманітні аналітичні матеріали й документи (звіти політуправлінь, військової контррозвідки та прокуратури), які містять, окрім інших, і факти фронтового побуту. Серед них нашу увагу привернуло відомче листування, узагальнені звіти прокуратури про злочинність у Червоній армії, котрі у сукупності з документами особистого походження дозволяють здійснити наукову реконструкцію не лише атмосфери в регулярній армії на різних етапах війни, а й моделі поведінки та взаємовідносин, які виникали у фронтових умовах, шляхи і засоби пристосування людей до зміни звичного життєвого середовища, специфічні соціальні зв'язки і громадські «ритуали», ціннісні орієнтації та розмаїття інших складових фронтового повсякдення, про які не можна дізнатися з інших джерел.

На перший погляд здається, що звітна інформація військової прокуратури — органу, який здійснював нагляд за дотриманням закону, а також виконував інші встановлені для неї функції, — не може суттєво поповнити знання про фронтове повсякдення. Втім, вчитуючись у документи, що склалися на підставі відповідних доповідних військового прокурора Червоної армії В. Носова, а далі, після відповідного узагальнення у Прокуратурі СРСР, потрапляли до РНК СРСР (заступникам голови РНК СРСР М. Вознесенському та А. Вишинському), дізнаємося не лише про факти правопорушень, а й проблеми морального плану, порушення статутних стосунків, режиму несення служби, харчування, матеріального забезпечення, зловживання спиртним й багато інших негативних явищ.

Якщо у перші місяці війни доповідні про репресалії на фронті надходили до Прокурора СРСР та керівництва держави щомісяця, то вже з другої половини 1942 р. звітність оформляли щоквартально.

У донесеннях, які лягали на стіл першого заступника РНК СРСР М. Вознесенського (на відміну від тих, що надходили до А. Вишинського —

колишнього Прокурора СРСР), правозастосовна практика не аналізувалася ретельно. Подавалася лише статистика та наводилися окремі приклади найбільш поширених злочинів.

Перше «спецдонесення» надійшло до РНК СРСР вже 2 липня 1941 р. Наводячи приклади «злочинності», за старою звичкою, на перше місце поставили «контрреволюційну пропаганду», включивши до неї всі вияви невдоволення оперативною обстановкою на фронті, поведінкою командирів, оцінки стану Червоної армії та збройних сил противника. Далі подавалася статистика й факти членушкодження («самострілів»), дезертирства, паніки, в тому числі й залишення складів з боєприпасами в умовах швидкого відступу. Всі особи, звинувачені у перелічених злочинах, отримали вищу міру покарання — розстріл, виконаний без зволікань¹.

У доповідній виконуючого обов'язки Прокурора СРСР Г. Сафонова на ім'я заступника РНК А. Вишинського «Про злочинність у Червоній армії» за вересень 1941 р. передусім подавалася репресивна статистика. Загальна кількість засуджених становила 14 886 осіб. Серед всіх злочинів першість утримували дезертирство та втечі з поля бою (40%), «контрреволюційні злочини» перебували на другому місці — 13,1%, членушкодження — на третьому (10,2%)².

Окрім інформації звітного характеру, в документі містився аналіз причин скоєння військових злочинів. Підкреслювалося, що дезертирство та втечі з поля бою широко розповсюджені там, де відсутній облік людей та не ведеться щоденна боротьба за дисципліну, де самі командири подають поганий приклад шкурництва та боягузтва. Далі зазначалося: «Переважна частина випадків зради батьківщині* є результатом впливу тимчасових успіхів ворога на менш стійкі елементи. До цих елементів, у першу чергу, належать особи старшого віку, мобілізовані в районах, тимчасово зайнятих ворогом, які прагнуть [побачитися] зі своїми родинами, котрі залишилися на території, захопленій фашистськими військами... У 299 стрілецьку дивізію (Брянський фронт) прибуло поповнення з осіб старшого віку, мобілізованих у Чернігівській області, на той час захопленій ворогом. Належна політична робота не проводилась, що було використано ворогом, який за допомогою листівок і радіо повів агітацію за перехід чернігівців до німців, обіцяючи розпустити їх по домівках. В результаті вже під час першого зіткнення з противником [бійці] розбіглися, і перейшло до ворога більше половини бойового розрахунку дивізії (3788 осіб. — *Авт.*)»³.

* У цьому визначенні, як і в кримінальних кодексах РРФСР та УРСР (чинних від 1927-го до 1960 р.), вироках, а також у відомчих документах карально-репресивних органів, слово Батьківщина (Родина) писалося, як правило, з маленької літери. Вже від 1942 р., здебільшого, вживалося з великої літери.

Такі випадки масового та індивідуального дезертирства у перші місяці війни траплялися досить часто й були частиною фронтового повсякдення.

Вплинути та ситуацію, припинити такі спроби перейти на бік ворога чи втекти з передової у радянський тил одним лише залякуванням чи пропагандою не вдавалося. Тому деякі командири вдавалися до радикальніших кроків, виконуючи загороджувальні функції на власний розсуд. Автори звіту про злочинність у Червоній армії, описуючи два такі епізоди, продемонстрували своє ставлення до них ... : «25 вересня 1941 р. сержант 117 с.п. 28 с.д. (Північно-Західний фронт) Шемет, побачивши, як група бійців 9 роти чисельністю в 15–20 осіб кинули зброю і направились у бік противника з піднятим білим прапором, — відкрив по зрадниках вогонь». Далі у документі зазначалося, що поряд з такою «адекватною» поведінкою командирів зареєстровано чимало випадків, коли воєначальники, на очах яких здійснювалися акти зради батьківщині, «залишалися бездіяльними». В якості ілюстрації такого твердження наводився випадок 2 вересня 1941 р., коли під час бою перейшли на бік ворога 19 червоноармійців 690 с.п. 126 с.д. (Західний фронт). «Командир взводу молодший сержант Сосін, маючи всі можливості, не відкрив по зрадниках вогонь». Сосін засуджений на 8 років позбавлення волі з відстрочкою вироку і направленням на фронт⁴.

Так само віталися у звіті Прокуратури СРСР рішучі дії командирів, котрі застосовували таку «дієву практику» боротьби зі зрадницькими настроями, як розстріл перед строем. Наводився й відповідний «позитивний досвід»: «У 261 с.д. (Південний фронт), де за час з 12 до 21 вересня перейшло на бік ворога 616 осіб, було розстріляно перед строем 45 зрадників»⁵.

Принагідно зазначимо, що такий «оперативний протокол» вирішення справи був санкціонований низкою Указів Президії Верховної Ради СРСР від 27 червня, 13 липня та 8 вересня 1941 р., якими «у виняткових випадках, викликаних бойовою обстановкою», військовим радам фронтів і армій, а також командирам і комісарам корпусів та дивізій приписувалося оперативно затверджувати вироки військових трибуналів до вищої міри покарання й невідкладно виконувати їх⁶. Все це вилилось у повсякденну практику розстрілів бійців перед строем. Таке привселюдне швидке покарання здійснювалося з «виховною» метою. Приклад страчених мав «мобілізувати» решту вояків та запобігти поразницьким і «зрадницьким» настроям у військових частинах. Очільники Прокуратури СРСР вітали та заохочували такі дії, рекомендуючи «військовим прокурорам притягувати до відповідальності тих посадових осіб, які допускають повторні випадки зради батьківщині», не живаючи вчасно «наочних запобіжних заходів»⁷.

Прагнучи зміцнити дисципліну в діючій армії шляхом посилення каральних заходів, керівництво країни до певної міри пустило цей процес на самоплив. Перебравши на себе функції судової системи, польові командири

досить часто вдавалися до дій, які перевищували міру розумної доцільності й необхідності*.

У звіті про злочинність у Червоній армії за вересень 1941 р. знаходимо й опосередкований опис фронтового побуту через аналіз практики покарання тих, хто висловлював своє незадоволення харчовим забезпеченням бійців. Звітуючи про контрреволюційні злочини, прокурорські працівники наголошували: «Зустрічались випадки антирадянської агітації на ґрунті незадоволення побутовими умовами»⁸. Серед інших наводився приклад того, як червоноармієць 6-го окремого запасного батальйону Орловського військового округу Скоренко говорив серед бійців: «все найкраще з'їдають командири, а червоноармійцям залишаються недоїдки. Ми голодуємо, а на фронті зовсім голодні сидять. З першого дня радянської влади ми всі посилаємося на труднощі. Якби у мене були б права, я б декому голову скрутив»⁹. Останні слова рядового були розцінені як контрреволюційна агітація.

Розстрілявши бійця, який висловлював незадоволення якістю харчування, вже у листопаді 1941 р. військова прокуратура наводила інший приклад — свавільної, жорстокої розправи за, начебто, неналежну старанність у забезпеченні їжею бійців. Командир взводу 2-ї роти 348 СП 51-ї армії — молодший лейтенант М. Домацький наказав червоноармійцю Мостовиченку отримати їжу для взводу. Виконуючи наказ, рядовий отримав хліб, цукор і горілку, а кашу — ні, позаяк не вистачило посуду. Дізнавшись про це, Домацький проігнорував будь-які виправдання Мостовиченка, витяг з кобури револьвер і трьома пострілами вбив солдата. Прокуратура відрпортувала А. Вишинському, що за таке свавілля лейтенант відданий під суд¹⁰.

Втім, останній випадок був рідкістю для фронтового повсякдення. Водночас доволі часто будь-яке незадоволення, висловлене вголос, розцінювалося як контрреволюційний злочин. Це не могли не помітити у про-

* Лише через чотири місяці від початку війни вище керівництво держави помітило той факт, що швидкі позасудові санкції (фактично самосуди) на фронті стали альтернативою військовій Феміді. Виданий 4 жовтня 1941 р. наказ наркома оборони СРСР № 0391 «Про факти підміни виховної роботи репресіями», нарешті, засудив «випадки незаконних репресій і грубого перевищення влади з боку окремих командирів і комісарів». У документі, серед іншого, наголошувалося, що репресії треба застосовувати диференційовано, а тих, хто здійснював їх безпідставно, зловживав рукоприкладством і самосудами приписувалося віддавати під суд військових трибуналів / Органи государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. докум. — Том второй. — Книга 1. «Начало». 22 июня — 31 августа 1941 года. — М., 2000. — С. 486.

куратурі і вже у 1942 р. у звітах наголошували на фактах неправильної кваліфікації.

Аналізуючи причини засудження великого числа військовослужбовців за контрреволюційну пропаганду, військовий прокурор В. Носов у доповідній Прокурору СРСР В. Бочкову вже у перших рядках констатував: «Серед осіб, засуджених за контрреволюційну агітацію, є чимало і таких, які фактично контрреволюційної агітації не вели, а припускалися нездорових висловлювань через нерозуміння тих питань, з приводу яких вони вели розмови, повторюючи почуте ними, не переслідуючи при цьому ніякої контрреволюційної мети»¹¹. Ілюструючи свої твердження, він наводив приклад, коли під час продовольчих ускладнень у військах Північно-Західного фронту було притягнуто до кримінальної відповідальності понад 50 червоноармійців і молодших командирів лише за те, що вони висловлювали невдоволення нестачею харчів.

Таку ж кваліфікацію отримали бійці за читання німецьких листівок. Критикуючи таку правозастосовну практику, головний військовий прокурор Червоної армії у липні 1942 р. зауважував: «У бойовій обстановці важко, а іноді й просто неможливо створити умови, за яких би боєць, піднявши листівку для знищення або передачі командирі, — не прочитав би її. Між тим сам факт читання чи збереження листівки червоноармійцем тягне за собою засудження за контрреволюційну агітацію»¹².

Досить розповсюдженими на фронті були й випадки, коли листівки використовувалися як папір для самокруток через гострий брак іншого матеріалу. Особи, у яких виявляли навіть зіпсовані, рвані листівки, притягувалися до відповідальності «за зберігання контрреволюційної літератури».

Військова прокуратура, поставившись критично до такого безпідставного покарання, визнавала такі репресалії «механічним формальним підходом» до відповідальності за зберігання листівок.

Як «терористичні погрози» чи «контрреволюційні виступи» нерідко розцінювалися критичні висловлювання військовослужбовців у колі своїх однополчан на адресу командирів. У важкій фронтовій обстановці знервовані чи втомлені бійці дійсно могли нецензурно висловитися або різко апелювати до командирів, порушуючи у такий спосіб статутну субординацію. Замість дисциплінарного покарання (чи догани) таких необережних осіб чекав аж надто суворий вирок.

Нормою фронтових буднів була підвищена «пильність» політпрацівників. Намагаючись виявити серед червоноармійців «контрреволюційні» або «зрадницькі» настрої, вони вдавалися до провокацій: наказували командирам підрозділів прикріплювати одного бійця до іншого для взаємного «вивчення». Окрім того червоноармійцям доручали «запрошувати» переходити на бік ворога своїх товаришів по службі задля перевірки їх настроїв.

«Таке «прикріплення» в [...]» практикувалося не лише серед бійців, а й серед начскладу», — констатував військовий прокурор Червоної армії. На підтвердження наводилися приклади такої ганебної практики. Так, 6 червня 1942 р. військовий трибунал 202-ї дивізії 11-ї армії Північно-Західного фронту засудив до вищої міри покарання за зраду червоноармійців С. Махмоботова, Ш. Жантаєва, Ч. Каспаєва та А. Ваймаканова. Всі ці особи — казахи за національністю — дуже погано володіли російською мовою. Спровоковані іншим бійцем на розмову, вони висловили згоду перейти на бік противника, не розуміючи про що йдеться, оскільки лише погойдували головами¹³. Далі Прокурор СРСР давав ще більш різку й негативну характеристику випадку, що трапився на Калінінському фронті: «Молодший політрук 1198 с.п. 359 с.д. [...] штучно створював справи з обвинувачення бійців у контрреволюційній агітації. З цією метою він доручив молодшому командирі [...] покласти фашистські листівки у протигази червоноармійцям, а згодом подивитись, як вони на це реагуватимуть. Через певний час [...] здійснив обшук у червоноармійців і один з них [...], у якого знайшли листівку у протигазі, був притягнутий до кримінальної відповідальності за зберігання контрреволюційної літератури». Також зазначалося, що за вказівкою того ж командира такі ж провокаційні дії були вчинені й стосовно інших двох бійців, яких невдовзі засудили до вищої міри покарання¹⁴.

Всі згадані випадки були проаналізовані в Прокуратурі СРСР, внаслідок чого вирок стосовно кількох червоноармійців встигли призупинити. Методи провокації таких горе-командирів засудили й наказали далі уникати їх, суворо караючи винних.

З доповідних про злочинність у Червоній армії можна довідатися і про таке, досить розповсюджене на фронті, явище, як свідоме самокалічення — заподіяння тілесних ушкоджень самому собі (іменоване в документах як «членоушкодження»). До навмисного каліцтва кінцівок, пошкодження органів зору, слуху й т.п., або штучного загострення вже існуючих захворювань (наприклад, розтравлення ран і т.п.) з метою уникнення несення військової служби, участі у бойових діях вдавалося чимало червоноармійців. Найпоширенішим способом самокалічення був постріл собі в руку чи ногу («самостріл»). Траплялося, коли це робили за допомогою інших осіб. Непоодинокими були й групові самостріли.

Упродовж вересня 1941 р. в Червоній армії за навмисне заподіяння тілесних ушкоджень самому собі було засуджено 1526 осіб, з них 1147 — до розстрілу¹⁵. Наводилися приклади здійснення групового самокалічення:

* Тут і далі квадратні скобки подаються автором замість прізвищ, згадуваних у документах.

«Група червоноармійців 651 с.п. 18 армії (Південний фронт) кількістю 9 осіб 5-го вересня 1941 р., коли полк вів бої з противником під селом Кам'янка Репкінського району Чернігівської області на правому березі Дніпра, вирішили ухилитися від участі у бою. З цією метою вони завдали собі вогнепальних поранень рук, видавши ці поранення за отримані у бойових операціях і таким чином планували потрапити в тил на лікування. Всі 9 червоноармійців були викриті у медсанбаті (лікарями та слідчими). Вироком військового трибуналу всі 9 осіб, які свідомо завдали собі членушкодження [...] засуджені до ВМП»¹⁶.

У звіті Прокуратури СРСР за вересень 1941 р. зазначалося, що зареєстровані непоодинокі випадки, коли за взаємною домовленістю декілька військовослужбовців завдали один одному вогнепальні поранення з метою потрапити до госпіталю.

У маршових частинах у серпні–вересні 1941 р. зафіксовані випадки свідомого підкладання рук чи ніг під колеса поїздів з наступним інсценуванням нещасного випадку.

Зважаючи на це, військовим прокурорам дали вказівку не послаблювати боротьби з самокаліченням червоноармійців, для чого вони мали тримати безперервний зв'язок з медично-санітарними закладами як на фронті, так і в тилу, з метою виявлення осіб, які навмисно завдавали собі поранень¹⁷.

У жовтні 1941 р. не лише військове, а й вище керівництво держави було змушене звернути на це увагу. За вказівкою згори в плані наукової роботи на 1941 рік Науково-дослідному інституту судової медицини відбулися корективи. До пріоритетної тематики включили дослідження вогнепальних ушкоджень, а також окрему таємну тему, пов'язану з помилками у методиці здійснення судово-медичних експертиз з військових злочинів, у тому числі й самокалічення¹⁸.

Втім, суворі санкції та вдосконалення методів експертизи не викоринили остаточно це явище з фронтового повсякдення. Як у перші місяці війни, так і пізніше не лише рядові, а й командири вдавалися до самокалічення, аби зберегти собі життя. Слід зазначити, що кількість бажаючих у такий спосіб уникнути «окопного життя» в першій половині 1942 р. подвоїлася порівняно з останнім півріччям попереднього року. Про це можна довідатися з доповідної Прокурору СРСР В. Бочкову про причини злочинності у Червоній армії за період від 22 червня 1941 р. до 15 липня 1942 р., підготовленої військовим прокурором Червоної армії В. Носовим. З 232 419 військовослужбовців, засуджених у перший (неповний) рік війни, за червень–грудень 1941 р. за самокалічення покарали 7 338 осіб, за січень–травень 1942 р. — 14 879 осіб¹⁹.

Найбільша кількість засуджених за перший рік війни припадала на випадки, пов'язані з дезертирством, самокаліченням та залишенням поля

бою. Упродовж серпня-жовтня 1941 р. поступово впроваджувалася практика відстрочення виконання вироку (на підставі примітки 2 до ст. 28 Кримінального кодексу РРФСР) і залишення засуджених на фронті (згодом — відправкою до штрафних підрозділів). У перше півріччя війни з числа 30388 засуджених за дезертирство вироки були відстрочені стосовно 13605 осіб. За наступні п'ять місяців 1942 р. відстрочка була надана 36222 особам з 47998 засуджених. Це ж співвідношення у згадані періоди стосовно засуджених за втечу з поля бою відповідно виглядало наступним чином: 6592–2665 і 4837–2629²⁰. Отже, більш активно застосовувалася практика залишення в строю тих, хто схибив. Їм надавалося право кров'ю змити свою провину й заслужити прощення.

Слід зазначити, що служителі військової Феміди констатували і те, що велика кількість засуджених за дезертирство отримала такий вирок безпідставно. Судова практика покарання за утечі з поля бою засвідчувала, що карали здебільшого рядових необстріляних бійців, які, залишившись без належної уваги командирів, тікали у паніці поля бою*.

Узагальнивши правозастосовну діяльність першого року війни, у військовий прокуратурі сформулювали основні причини зростання окремих видів правопорушень у діючій армії: «а) недоліки обліку особового складу в частинах і підрозділах; б) надто широке застосування 2-ї примітки до ст. 28 КК, в тому числі і стосовно рецидивістів; в) закритий розгляд таких справ військовими трибуналами, через що велика кількість вироків не використовується для виховного впливу на маси. Засудження, навіть якщо воно завершується розстрілом, потрібної користі не має, якщо вирок не зробити надбанням широких мас військовослужбовців...»²¹.

На фронті траплялося покарання за менш суттєві правопорушення, ніж ті, що були спричинені бажанням ухилитися бойових дій. Військові трибунали не виявляли лояльності і у випадках, коли бійці вчиняли дрібні крадіжки чи взагалі не мали навіть таких намірів. Співмірність злочину та покарання порушувалася.

Так, 4 квітня 1942 р. військовий трибунал 58-ї гвардійської стрілецької дивізії засудив до розстрілу червоноармійця N лише за те, що він взяв з

* Визначення дезертирства, сформульоване в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1940 р. включало до кола таких осіб не лише тих, хто мав наміри довготермінового чи повного ухилення від служби, а й самовільне залишення розташування військової частини на строк понад 24 години / Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ) — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 90. Тому, за умов формального підходу навіть запізнення з поверненням до частини, наприклад, після перебування у госпіталі на один-два дні розцінювалося як дезертирство.

конюшні порожній мішок. Такий же суворий вирок отримав інший боєць, який під час чергування на кухні вкрав котелок крупи і невеличкий кусень м'яса. Дві пачки махорки, взятої з вантажівки, коштували життя одному з водіїв тилової частини²².

Звичайною для того часу складовою фронтового повсякдення була й дискримінація «політично неблагонадійних» бійців. Влада не довіряла тим, хто після вимушеного перебування на окупованій території був мобілізований до лав Червоної армії, а також особам із «заплямованим минулим». Виявляти таких осіб серед загальної маси військовослужбовців повинні були особливі відділи (контррозвідка). Їм приписувалося особливо уважно ставитися до раніше «засуджених за контрреволюційні та інші злочини, тих, хто перебував на окупованій території, а також до уродженців західних областей». Окрім того відверто декларувалося, що ці «групи осіб належать до таких, які піддавалися або могли бути охоплені контрреволюційно-фашистською обробкою». Наголошувалося також, що особливо пильну увагу слід приділяти тим червоноармійцям, які потрапили до частин після виходу з оточення «за сумнівних обставин» та ще й мали «близьких і далеких родичів на території, зайнятій противником»²³.

Надзвичайно пильнували за мобілізованими з числа розкуркулених, які не висловлювали такого бажання, а з ініціативи самої влади вливалися до лав регулярної армії. Про цю категорію новобранців з числа репресованих згадали навесні 1942 р., коли через великі людські втрати Червона армія почала відчувати гострий брак резервів для поповнення військових частин. Тепер ці юнаки, члени сімей заможних селян*, були визнані гідними права служити в Червоній армії. Спеціальними постановами ДКО від 11 квітня 1942 р. та 22 червня 1942 р. передбачалося відправити на фронт відповідно 35 тис. та 15 тис. трудпоселенців. Загалом станом на 1 листопада 1942 р. у такий спосіб мобілізували 60 747 осіб²⁴. Потрапивши на фронт, ці люди залишалися під особливо пильною увагою контррозвідки та політпрацівників, як і ті, хто був мобілізований у населених пунктах, визволених Червоною армією. Їх карали оперативніше, ніж будь-якого іншого. У доповідній головної військової прокуратури Червоної армії за 2-й квартал 1943 р.

* Діти розкуркулених упродовж 30-х років і пізніше призивали лише до т.зв. трудармійських (фактично штрафних) частин. Цю дискримінацію пролонгували саме перед війною, коли відповідно до вказівки Головного управління Червоної армії від 27 лютого 1940 р. трудпоселенці були прирівняні до категорії осіб, засланих і висланих, які на підставі відповідної статті Закону про загальний військовий обов'язок «до призовних ділянок не приписуються, в Червону армію і флот не призиваються» / ДАРФ. — Ф. 9479, оп. 1, спр. 113, арк. 4–5.

наголошувалося, що зростання судимості у лавах Червоної армії відбулося головним чином за рахунок влиття поповнення, мобілізованого на визволеній території²⁵.

Ще однією складовою фронтового повсякдення, про яку можна дізнатися зі звітів прокуратури СРСР, є проблема зловживання спиртним деякими категоріями військовослужбовців, здебільшого тими, хто мав доступ до «стратегічних» запасів цього продукту чи володів розподільчою функцією*.

За визнанням самих фронтовиків «наркомівські» 100 грам були не зайвими у надзвичайних умовах війни. Вживання невеликої дози алкоголю дозволяло уникнути простудних захворювань, зняти стрес і страшну перевтому. Захмеліти від такої дози було неможливо як і очікувати на непрогнозовану поведінку солдатів чи офіцерів. Однак траплялося, що військовослужбовці не дотримувалися «міри», що часто провокувало їх на девіантну поведінку.

Про негативні наслідки зловживання спиртними напоями йшлося у звіті Прокуратури СРСР на ім'я А. Вишинського за жовтень 1941 р. Серед інших наводився такий приклад: «Комісар 3-й батареї 806 артилерійського полку 226 стрілецької дивізії Круссер розпорядився видати групі військовослужбовців відро вина і сам особисто взяв участь у п'янці. В цей час командир дивізіону — капітан Заїка наказав батареї висунутися на вогневу позицію. Нетверезий Круссер не виконав наказу, заявивши бійцям, що тільки він є господарем батареї і банкет може продовжуватися. Коли командир дивізіону намагався з'ясувати стосунки з Круссером, той привселюдно облаяв його. Хуліган і п'яниця Круссер був розстріляний капітаном Заїкою перед строем», — зазначалося у документі²⁶.

Реагуючи на цей та інші випадки надмірного вживання алкоголю, навесні 1942 р. відповідною постановою ДКО щоденну видачу горілки дозволили лише особовому складу передових частин, решті — лише у святкові дні**. Пізніше наркомат оборони звернув увагу і на зловживання у розподілі горілки. У наказі НКО СРСР від 12 червня 1942 р. зазначалося, що

* Вже у перші місяці Великої Вітчизняної війни вживання горілки було легітимізовано низкою постанов ДКО та наказів Наркомату оборони СРСР. Контрольна та розподільча функції покладалися на командний склад та інтендантів частин діючої армії.

** Витяг з постанови ДКО СРСР № 1727 с від 11 травня 1942 р. (мовою оригіналу): «...военнослужащим передовой линии выдачу водки по 100 г на человека производит в следующие революционные и общенародные праздники: 7–8 ноября, 5 декабря, 1 января, 23 февраля, 1–2 мая, 19 июля (всемирный день физкультурника), 16 августа (день авиации), 6 сентября (Международный юношеский день), а также в день полкового праздника (сформирование части)».

укорінилася практика видачі горілки «штабам, начскладу та підрозділам, які не мають права та її отримання. Деякі командири частин та з'єднань та начсклад штабів та управлінь, користуючись своїм службовим станом, беруть спиртне зі складів, не рахуючись з наказами та встановленим порядком». Відзначалося також, що контроль за витрачанням горілки з боку військових рад фронтів та армій організований незадовільно²⁷.

Упродовж 1942 р. та в наступний час вийшла низка інших приписів, які регулювали процедуру та норму видачі горілки. Втім, ці та інші організаційні заходи не викорінили зловживань. Не всім командирам вдалося подолати спокуси розподільчої функції. Як і раніше надмірне вживання алкоголем давалося взнаки, часто-густо призводячи до трагічних наслідків. Так, наприкінці 1942 р. в одному з підрозділів інженерних військ 67-ї армії регулярні пиятики та позашлюбні інтимні стосунки деяких командирів стали причиною смерті воєнфельшера. Лейтенант Н, який лікувався у ленінградському шкірно-венерологічному інституті, розповідав таке: «...10 листопада 1942 р. отримали горілку і разом з полковником [...] у мене в землянці влаштували випивку, запросивши полковника [...]. Пізніше до нас прийшла воєнфельшер з частини [...] на ім'я Ніна і теж випивала горілку, після чого я з нею пішов до сусідньої землянки... а опісля заснув. 25 листопада я занедужав на венеричну хворобу й розказав про це полковнику [...]. Увечері ми зібралися втрьох: я і [обидва полковники, присутні на випивці]. У розмові про моє захворювання полковник [...] теж зізнався, що він хворий і тут же вирішив воєнфельшеру Ніні дати бойове завдання — піти до німців у розвідку, з розрахунком, що відмова потягне за собою арешт та розстріл. І дійсно вже за годину після відмови піти в розташування противника жінку розстріляв один з інфікованих нею полковників [...]²⁸.

У такий варварський спосіб командири переклали відповідальність за свою негідну поведінку на одну з численних жертв пиятик та сексуальної розпусти.

До речі, ця складова фронтового повсякдення недостатньо висвітлена у науковій літературі, як і багато інших «позастатутних» взаємин між командирами та їх підлеглими.

Із зловживанням горілки були пов'язані й інші «пригоди» у середовищі військовослужбовців. Нетверезі командири влаштовували «дуелі», з'ясували між собою стосунки, що мало вкрай фатальні наслідки для всіх учасників конфлікту.

Звіти військової прокуратури за III–IV кв. 1942 р. та I кв. 1943 р. про злочинність у Червоній армії дозволяють скласти уявлення щодо динаміки репресалій в умовах бойових дій.

	III кв. 1942 р.	IV кв. 1942	I кв. 1943 р.
Кількість засуджених	80 313	73 550	57 630 ²⁹

Першість — понад 50% з-поміж інших правопорушень утримували злочини, пов'язані з ухиленням від військової служби та участі у боях (дезертирство, утечі з поля бою, самокалічення). Із загальної кількості засуджених у I кв. 1943 р. (57 630 осіб) 44 163 належали до рядового складу, 4 — до вищого і решта — до старшого, середнього та молодшого нач-складу³⁰.

Вже у другій половині 1942 р., як і пізніше, військова прокуратура у своїх доповідях багато уваги приділяла процедурі направлення до штрафних підрозділів, заміні перебування у місцях позбавлення волі участю у цих спеціальних військових частинах.

Ця процедура також мала свої вади, оскільки спостерігалось чимало випадків, коли «протокол» судочинства спрощувався до краю, а право військових трибуналів з розгляду справ військовослужбовців привласнювали собі командири. Втім, і така свавільна поведінка іноді розцінювалася як «недостатня рішучість».

Часто-густо замість трьох належних місяців червоноармійці спокутували свої гріхи у штрафних підрозділах півроку. Нерідко винних у незначних порушеннях направляли у штрафні підрозділи, ігноруючи всі інші засоби впливу, передбачені статутом. У звітах Прокуратури СРСР підкреслювалося, що штрафникам іноді взагалі не пояснювали, за що вони отримали таке покарання.

Аналізуючи звіти Прокуратури СРСР впадає в око парадоксальна ситуація. З одного боку, начебто, констатувалися недоліки, з іншого, — орган, який за своїм головним призначенням мав би здійснювати наглядову функцію за дотриманням закону, сам сприяв свавіллю і діяв всупереч встановленому правопорядку*.

Не розглядаючи далі всього документального масиву прокурорської звітності, слід зауважити, що це — недостатньо вивчене істориками джерело, як і інші подібні матеріали карально-репресивних структур, військової контррозвідки, політуправлінь Червоної армії, становить надзвичайний інтерес для об'єктивного висвітлення фронтового повсякдення.

Узагальнення та факти, наведені в матеріалах Прокуратури СРСР, дозволяють зазирнути за лаштунки не лише політико-правової системи

* Для прикладу, у червні 1943 р. Головна військова прокуратура рекомендувала Маршалу Радянського Союзу О. Василевському та генерал-лейтенанту О. Щербакову надати право командирам тилкових округів та фронтів, які не брали участі у бойових операціях на передовій лінії, своєю владою направляти до штрафних частин рядовий та сержантський склад за такі злочини: дезертирство, самовільні відлучки, виконання наказів, порушення правил караульної служби та дрібні крадіжки (наказ НКО № 0413–1943 р.) / ДАРФ. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 362, арк. 190.

держави, а й скласти певне уявлення про традиційні складові фронтового побуту та ті його вияви, які ще не ставали предметом дослідження.

Через аналіз згаданих документів видається можливим висвітлити загальне й особливе у системі фронтового буття, а також виявити специфіку конкретної ситуації на передовій, показати характер окремих періодів війни, ідеологічні та соціальні компоненти, ставлення до війни різних категорій військовослужбовців.

¹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 8131, оп. 37, спр. 531, арк. 6–10.

² Там само. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 347, арк. 31.

³ Там само. — Арк. 30–33, 40, 50.

⁴ Там само. — Арк. 35.

⁵ Там само. — Арк. 36.

⁶ Там само. — Ф. 9474, оп. 16, д. 290, л. 6.

⁷ Там само. — Ф. 5446, оп. 61 а, спр. 347, арк. 36.

⁸ Там само. — Оп. 81 а, спр. 347, арк. 38.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. — Арк. 143.

¹¹ Там само. — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 83.

¹² Там само.

¹³ Там само. — Арк. 86.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 347, арк. 43.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — Арк. 44.

¹⁸ *Баринев Е.Х., Ромодановский П.О.* Научно-исследовательский институт судебной медицины в годы Великой Отечественной войны. Матер. IV Всер. конф. (с международным участием) Москва — 2008 / www.historymed.ru.

¹⁹ ДАРФ. — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 80.

²⁰ Там само. — Арк. 87.

²¹ Там само. — Арк. 90.

²² Там само. — Арк. 94.

²³ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. докум. — Том III. — Книга 2. От обороны к наступлению. 1 июля — 31 декабря 1942 года. — М., 2003. — С. 547.

²⁴ История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. — С. 355–356.

²⁵ ДАРФ. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 362, арк. 193.

²⁶ Там само. — Арк. 164.

²⁷ Интернет-ресурс: <http://vodka.kiev.ua/vodka-and-history/history/vodka-na-fronte/>
По материалам: «История армии», Веремеев Ю.Г., «Наливали по заслугам», Мороз В., «Красная звезда», «Наркомовские граммы», журнал «Братишка».

²⁸ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. — Том II. — Книга 2. — С. 557.

²⁹ ДАРФ. — Ф. 5446, оп. 81 а, спр. 362, арк. 84–83; Спр. 361, арк. 5.

³⁰ Там само. — Спр. 361, арк. 44.

В статье рассматривается новое, ранее должным образом не использованный источник изучения фронтовой повседневности — отчеты Прокуратуры СССР, расширяющие возможности исследования и способствующие его углублению за счет охвата не освещенных явлений военной службы в экстремальных условиях боевой обстановки.

Ключевые слова: Прокуратура, повседневность, быт, репрессии, дезертирство, предательство, самострел, провокация, пьянство.

The article reviews new, yet barely used source of researching the frontline everyday life — reports of Soviet prosecuting magistracy. It greatly expands the possibility of studying and stimulates its deepening by the mean of covering not yet depicted phenomena of military service under extreme circumstances of fighting.

Keywords: prosecuting magistracy, everyday life, life condition, repression, desertion, treason, self-disabling, provocation, drunkenness.